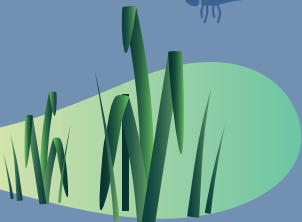

**Merkezi Aziýanyň Owganystan bilen
serhetleşýän günorta sebitlerinde
haýwanat we
ösümlik dünýäsiniň
rejeli peýdalanylyşy we goragy**

Ýewropada Howpsuzlyk we Hyzmatdaşlyk Guramasy (ÝHHG) “Merkezi Aziýanyň Owganystan bilen serhetleşýän ýerlerinde jemgyýetleriň ejiz taraplaryny azaltmak we durnuklylygyny ýokarlandyrmak: tebigy serişdeleri dolandyrmak, suw serişdelerinden peýdalanmak we energetika howpsuzlygy” atly taslamanyň çäginde taýýarlanan bu hasabaty hödürleýär. Hasabat Merkezi Aziýanyň günorta sebitlerinde tebigy serişdeleriň, haýwanat we ösümlük dünýäsiniň rejeli peýdalanylyşynyň meselelerini we çözgütlerini seljerýär. Ol döwletleriň hem-de jemgyýetçilik guramalarynyň, şol sanda CITES konwensiýasynyň çäklerinde, ýabany tebigaty goramak boýunça edýän tagallalaryny goldaýar.

Hasabatnyň taýýarlanyşyna umumy ýolbaşçylyk: K. Melis, M. Krasnowa

Düzedijiler: F. Illarionowa, W. Nowikow, J. Hjuż, M. Arazmedow, S. Irgaşew, A. Zaslawskaýa, J. Barotowa, E. Kalenowa

Maketi, ýüzi we illustrasiýalary: D. Adylowa we A. Powariç, Zoï Ekologik Toru

Awtorlar topary hasabatnyň taslamasyny seretmäge gatnaşan ýurtlara we hyzmatdaşlara, şol sanda CITES Konwensiýasynyň sekretariatyna, şeýle hem Täjigistan, Türkmenistan we Özbegistandaky ÝHHG-nyň wekillerine we delegasiýalaryna beren goldawly üçin minnetdarlyk bildirýär.

Jogapkärçiligiň çäklendirilmegi baradaky bildiriş

Bu neşirde ýerleşdirilen pikirler, netije çykarmalar we düşündirişler hasabatnyň we onuň aýratyn bölümleriniň awtorlaryna degişli bolup, hökmany suratda ÝHHG-nyň ýa-da onuň agza döwletleriniň garaýyşlaryny ýa-da syýasatyny beýan etmeýär. ÝHHG bu neşirde ýerleşdirilen maglumatlaryň ulanylmagynyň netijesinde ýüze çykyş biljek zyýan ýa-da ýitgiler üçin jogapkärçilik çekmeýär.

© Ýewropada Howpsuzlyk we Hyzmatdaşlyk Guramasy (ÝHHG), 2025 ýyl

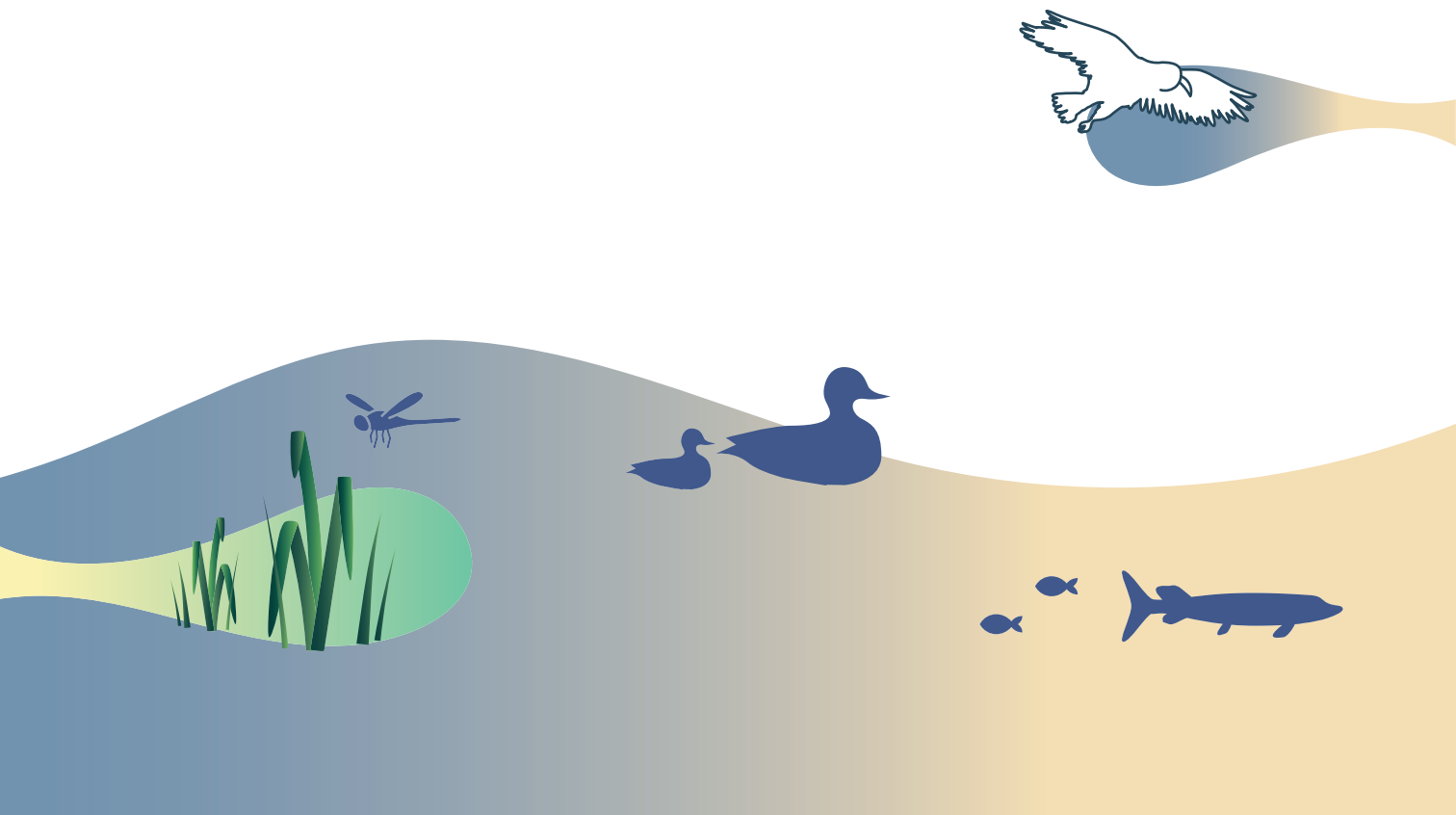
Organization for Security and
Co-operation in Europe

CITES COP20
SAMARKAND 2025
UZBEKISTAN

Mazmuny

Giriş	4
1. Tebigatyň ilat we sosial-ykdysady ösüş üçin peýdasy	5
2. Biodürlügiň howplary	8
3. Görnüşleriň bikanun söwdasy	12
4. Çözümler we teklipler	18
Salgylanmalar	22

Giriş

Merkezi Aziýanyň günorta sebitleriniň ilaty – daglyk we çöllük ýerlerde ýaşayanlar – tebigy baýlyklaryň, haýwanat we ösümlük dünýäsiniň ýagdaýyna baglydyr. Bu serişdeler ilatyň ýaşayşyny üpjün etmekde, ykdysadyýeti ösdürmekde we abadançylygy ýokarlandyrmakda möhüm rol oýnaýar. ÝHHG-niň “Owganystandaky wakalaryň netijelerine jogap bermek” (RIAOR) atly taslamasynyň çäginde “Zoi” Ekologiýa torunyň hyzmatdaşlygynda Merkezi Aziýanyň günorta sebitlerindäki (Özbekistan, Täjigistan we Türkmenistan) ilat, ýerli jemgyýetçilik toparlary (mahallalar) we ýaşlar bilen haýwanat we ösümlük dünýäsini goramak meseleleri boýunça işleriň alnyp barylmagyna ýardam bermek maksady bilen suratlar bilen bezelip düşündirilän maglumat-analitiki materiallar taýýarlanyldy. Ýitip gitmek howpy abanýan ýabany haýwanlar we ösümlükler görnüşleriniň halkara söwdasyny düzgünleşdirýän we goramaga gönükdirilen hökümetara şertnama bolan Tebigatda ýok bolup baryan görnüşleriň halkara söwdasy hakyndaky konwensiýa (CITES) – bu ýurtlaryň gatnaşýan möhüm halkara ylalaşygydyr. CITES konwensiýasynyň üstünlikli ýerine ýetirilmegi döwlet edaralarynyň arasyndaky hyzmatdaşlyga, şeýle hem ilatyň habardarlygynyň we gatnaşygynyň artmagyna baglydyr.

Hasabat tebigy baýlyklaryň ýerli jemgyýetlere peýdasyny görkezýär, haýwanat we ösümlük dünýäsine degişli bikanun ýygnamak we söwda mysallaryny, şeýle hem kanunlary we düzgünleri bilmezlik sebäpli tebigata ýetirilýän zyýany beýan edýär. Şeýle hem dürli derejelerde görülmeli çäreler boýunça teklipler hödürlenýär. Hasabat okuw maksatlary üçin we ekologiýa taýdan habardarlygy ýokarlandyrmak üçin, şol sanda 2025-nji ýylyň noýabr-dekabr aýlarynda Özbekistanyň Samarkand şäherinde geçiriljek CITES konwensiýasynyň taraplarynyň 20-nji maslahatyna taýýarlyk we gatnaşmak maksady bilen ulanylyp bilner.

1. Tebigatyň ilat we sosial-ykdysady ösüş üçin ähmiýeti

Merkezi Aziýanyň günorta sebitlerinde täsin dag we çöl görnüşleri hem-de ekosistemalar duş gelýär. Köpetdag we Koytendag daglary Türkmenistanyň günorta araçäkleri boýunça uzalyp gidýär. Özbekistanda Taşkent şäheriniň golaýyndaky Günbatar Týan-Şan daglary hem-de Gissar-Alay daglary ösümlik we haýwan görnüşleriniň uly we özboluşly dürlüligi bilen tapawutlanýar. Türkmenistanyň we Özbekistanyň araçäginde ýerleşýän Koytendag we Surhanski goraghanalary häzirki wagtda ÝUNESKO-nyň Bütindünýä tebigy mirasy sanawyna bilelikde hödürlenmek üçin dalaşgär hökmünde öwrenilýär. Daglar diýen ýaly tutuş Täjigistanyň çäklerini gurşap alýar. Pamir daglarynda ýerleşýän uly Täjik milli parky hem-de “Gaplaň Bel” (*Beşai Palangon*) suw-çemen ýerleri we goraghanasy ÝUNESKO-nyň Bütindünýä mirasyna girizilen ýerlerdendir.

Täjigistan we Özbekistan ekologiýa, sport we medeni syýahatçylygy ösdürmäge ymtylýarlar. Täjigistan Respublikasynyň 2021–2030-njy ýyllar syýahatçylyk üçin ösüş strategiýasy ekologiýa ugurlaryny, pyýada we atly gezelençleri, balykçylyk we awçylyk işlerini ösdürmegi göz önünde tutýar. Täjigistanyň merkezi daglyk sebitleri tebigy gözelligi, şpahanaly çeşmeleri we awçylyk ýerleri bilen tanalýar. Ýurduň günortasyndaky Hatlon welaýatynda, meşhur Daştijum we Gaplaň Bel goraghanalarynyň golaýynda ekosyýahatçylyk ösdürmek ýerli ilat üçin goşmaça girdeji çeşmesine öwrülüp biler. Türkmenistanyň daglarynda saglyk ýodalary döredilýär we tokaýlary täzeden dikeltmek boýunça maksatnamalar durmuşa geçirilýär.

Soňky ýyllarda daglyk sebitlerde we goraghanalarda syýahatçylygyň ösüşi görünýär. Özbekistanyň daglarynda alpinizm we sport syýahatçylygy ösen, tomus paslynda bolsa şäherleriň golaýyndaky dag kölleri gaty meşhurdyr.

Şol ýurtlarda tokaý meýdanlarynyň göterimi kemelmeýär, hatda agaç ekmek arkaly artýar, emma tokaýlaryň hiliniň peselmegi gözlenýär. Munuň sebäbi – mallaryň köp otar edilmegi, agaçdan başga önümleriň (mysal üçin, hoz, ösümlik we ot) aşa ýygnaľmagy we ulanyľmagydyr. Toprak eroziýasy örän möhüm meseledir, sebäbi ol ekerançylyk we ot-ıym ýerleriniň hasylylygyny peseldýär, şeýle hem uglewod zapasyny azaldýar. Agaç ekmek, ekin dolanyşygy we

mallaryň otarylyşyny düzgünleşdirmek topraklaryň we tokaýlaryň dikeldilmegine we uglewod zapasynyň köpelmegine ýardam berýär.

Arıçylyk ösýär we ýerli ilata girdeji getirýär hem-de tebigata peýda berýär. Emma eksport bilen baglanyşykly käbir kynçylyklar bar, sebäbi önümçilik halkara ülnülerine doly laýyk gelmeýär.

Merkezi Aziýanyň daglarynda ösümlikleriň ýabany garyndaşlarynyň baý genofondy bar. Oňa ýabany alma, arımyt, erik, pista, ıren (boyaryşnik) we barbaris ýaly görnüşler girýär. Bu genofond oba hojalyk ekinleriniň saýlanyşygynda peýdalanylýar we kesellere, zyýankeşlere hem-de tebigy şertleriň täsirine durnukly görnüşleri döretmäge ýardam edýär.

Lukmançylyk ösümlikleri, şol sanda ferula, lukritsa (gargylyk), gülgün, seabukthorn (çagyl) we başgalar halk lukmançylygynda ýygnaľyp ulanylýar. Daglarda dünýä ähmiýetli haýwan görnüşleri ýaşaýar – marhur (öýkenli geçi), arhar, alajagaplan (leopard) we ýyrtjy guşlaryň käbir görnüşleri. Öň bu görnüşleriň köpüsi ýitip gitmek howpynda bolsa-da, döwlet edaralarynyň, jemgyýetçilik guramalarynyň, alymlaryň hem-de ýerli ilatyň we jemgyýetleriň gatnaşmagynyň netijesinde bikanun awçylyk azaldy, görnüşleriň sany dikeldildi we howplar ep-esli azaldy. Daglarda dünýä ähmiýetli haýwan görnüşleri ýaşaýar – marhur (öýkenli geçi), arhar, alajagaplan (leopard) we ýyrtjy guşlaryň käbir görnüşleri. Öň bu görnüşleriň köpüsi ýitip gitmek howpynda bolsa-da, döwlet edaralarynyň, jemgyýetçilik guramalarynyň, alymlaryň hem-de ýerli ilatyň we jemgyýetleriň gatnaşmagynyň netijesinde bikanun awçylyk azaldy, görnüşleriň sany dikeldildi we howplar ep-esli azaldy.

Merkezi Aziýanyň günorta böleginde çöller giň ýer tutýar, emma suw çeşmeleri – derýalar, köller, suw ammarlary we kanallar – ilat ýerleşýän we ekerançylyk ösýän oazislere emele getirýär. Çöllerdeki giň otlaň meýdanlary maldarçylygyň ösmeginiň esasy düzýär. Ilatyň köpelmegi we azyk önümlerine bolan islegiň artmagy netijesinde, mal sany köpeliýär we otlaňlara düşýän agram güýçlenýär. Çöl tokaýlary we ekilen meýdanlar çöllüşmegiň önüni almakda we otlaňlaryň öndürilijini saklamakda möhüm orun eýeleýär.

Dag ekosistemleri Tebigat bilen sazlaşykly ýaşayş

Derýalarda we suw howdanlarynda akwakultura hem-de balykçylyk hojalyklary ösdürilýär. Balyk baýlyklaryny goramak üçin möwsümleýin çäklendirmeler girizilýär: meselem, balyklaryň tohum sepýän döwründe awçylyga gadaganlyk. Tugaý tokaýlary we suw ösümlikleri suwy arassalamakda möhüm rol oýnaýar hem-de köp sanly guş we haýwan görnüşleriniň ýaşar ýeridir.

Işewür toparlaryň we döwlet edaralarynyň tagallasy bilen guşlar we haýwanlar üçin niýetlenen pitomnikler döredilýär, olar populýasiýalaryň sanyny dikeltmäge we syýahatçylygy ösdürmäge ýardam berýär.

Özbekistanda seýrek we ýitip gitmek howpynda duran haýwan görnüşlerini köpeltmek boýunça birnäçe pitomnikler, şeýle hem seýrek we ýitip barýan ösümlik görnüşleriniň saklanylýan we öwrenilýän Daşkent Botanika bagy bar. Pitomnikleriň köpüsi Ekologiýa, daşky gurşawy goramak we klimatyň üýtgemegi

ministrligine degişli, Botanika bagy bolsa Ylymlar akademiýasynyň garamagyndadyr.

Özbekistanyň iň uly we iň gadymy pitomniki – 1977-nji ýylda esaslandyrylan “Jeyran” ekomerkezi – 16 500 gektar meýdany tutýar. Ilkibaşda jeyran populýasiýasyny dikeltmek üçin döredilen bu merkez soňra öz iş ugruny giňeltde we beýleki görnüşleri hem öz içine aldy: kulanlar, Buhara dag geçileri, Przewalski atlary, marhurlar, pelikanlar, bürgütler, şahynlar, içyanlar we beýleki çöl haýwanlary. Ylmy-barlag we dikeldiş maksatnamalary bilen bir hatarda, ekomerkez ýerli ilat arasynda ekologiýa bilimi boýunça iş alyp barýar, talyplar üçin tejribe geçişlerini we gezelençleri gurnaýar.

Özbekistan Pars aýlagynyň ýurtlary – Katar we Birleşen Arap Emirlikleri – bilen seýrek guşlaryň, aýratyn-da gözəl drofanyň (houbara bustard) populýasiýasyny dikeltmek ugrunda hyzmatdaşlyk edýär. Onuň goragy we köpeldilişi üçin merkezleriň biri 2012-nji

Suw we çöl ekosistemleri Tebigat bilen sazlaşykly ýaşayyş

ýylda Buhara welaýatynda döredilip, 400 gektar meýdany tutýar. Özbegistanyň Guşlary Goramak Jemgyýeti her ýyl seýrek we ýitip barýan guş görnüşleriniň monitorinini geçirýär, maglumat kampaniýalaryny gurnaýar we bikanun awçylygy azaltmak hem-de ýaşar ýerlerini goramak boýunça çäreleri işläp düzýär.

Täjigistanda Buhara sugun halas etmek üçin gorag merkezleri "Romit" biosfera goraghanasynda we "Sari-Hosor" tebigy parkynda ýerleşýär — ol ýerde takmynan 40 sany birek bar. "Daştijum" goraghanasynda Täjigistan bilen Owganystanyň araçägindäki gaýaly ýerlerde ýaşayan marhury (öýkenli geçi) goramak boýunça merkez hereket edýär. Soňky on ýylda marhurlaryň sany 2 000-den 6 000-e çenli artdy. Owganystan serhediniň golaýyndaky "Gaplaň Bel" goraghanasynda 1 500 sany täjik fazany goramak we köpeltmek boýunça pitomnik bar.

Täjigistanyň ýokary daglyk Murgab etrabynda, Hytaý we Owganystan serhediniň golaýynda, 10 gektar meýdanda alajagaplan üçin rehabilitasiýa merkezi döredilip, ol ýerde 8 sany bars saklanylýar.

Täjigistanyň tokaý hojalygy ulgamynda 400 gektar meýdany tutýan 5 sany esasy we 40 gektarlyk birnäçe kiçi pitomnik bar, olar her ýyl 2–3 million düýp nahal (esasan miweli agaçlar) ösdürýärler. Ýerli jemgyýetler tokaýlara we otlaňlara girip bilýärler, ol ýerler tokaý hojalyklary tarapyndan dolandyrylýar. "Çilduhtaron", "Daştijum" goraghanalarynyň we Täjigistanyň günortasyndaky tokaý hojalyklarynyň golaýynda ýaşayan ilat pista, mandal, dermanlyk ösümlikler we beýleki önümleri ýygnamak boýunça şertnamalar baglaşýar. Şertnama laýyklykda, ýaşajylylar ýygnaýan önümiň 30%-den 70%-ine çenli bölegini tokaý hojalygyna tabşyrýarlar we bag hem-de otlaň meýdanlaryny kärendesine alyp bilýärler.

Türkmenistanda bolsa hökümet, Ahal goraghanasy ýaly tebigaty goramak merkezleriniň esasynda, haýwan görnüşleriniň sanyny dikeltmek we olary gaýtadan tebigata ýerleşdirmek boýunça maksatnamalary goldaýar. Döwlet tokaý maksatnamasynyň çäklerinde agaç ekmek we tokaýlary täzeden dikeltmek işleri amala aşyrylýar.

2. Biodürlüligiň howplary

Bikanun awçylyk, ýabany haýwanlary tutmak we awlamak olaryň ýaşayşyna howp salýar. 20–30 ýyl öňler bikanun awçylyk iri süýdemdirijileriň sanynyň azalmagyna sebäp bolan esasy sebäplerden biri bolupdy.

Bu haýwanlaryň ilat sany ýylyň dowamynda howa şertlerine, tebigy migrasiýa we hasaba alnys usullaryna baglylykda üýtgäp bilýändigini göz önünde tutup, aşakdaky mysallar ähmiýetli üýtgeşmeleri görkezýär. Marhur (burma şahly geçi) – CITES sanawyna girizilen we Täjigistan bilen Owganystanyň araçägindäki “Daştidžum” daglyk ýerlerinde ýaşayan görnüş – 1990-njy ýyllarda 200–400 sany bolup, ýurduň umumy derejesinde 1–1,4 müň başa barabardy (statistik maglumatlara görä). Häzirkî wagtda marhuryň sany 4–6 müň başa çenli köpelişdir. Türkmenistandaky Köýtendag daglarynda hem marhuryň ilaty 300–400 başdan 1400 başa çenli artdy. Täjigistanyň

Pamir daglarynda, Hytaý we Owganystan bilen araçäkleşýän ýerde, pamir dag geçileriniň sany 2000-nji ýyllaryň başynda 5–10 müň baş hökmünde bahalandyrylýardy (Täjigistanyň Biologik dürlüligi goramak boýunça milli strategiýasynyň we Arhar baradaky halkara hereket meýilnamasynyň maglumatlaryna görä), häzirki wagtda bolsa bu san 25–29 müň başa ýetdi. Alajabars – örän seýrek duş gelyän görnüş bolup, ony gözegçilikde saklamak kyn. Täjigistanyň statistikasyna görä, onuň sany 1991-nji ýylda 70 sany bolan bolsa, soňky ýyllarda 130 sanyna ýetdi. Ýöne alymlar onuň hakyky sanynyň has ýokary, ýagny 300–400 töwereginde bolandygyny çaklaýarlar. Statistik maglumatlara görä, Täjigistanda goňur aýynyň sany hem 400-den 800-den gowrak başa çenli artdy.

Guşlaryň käbir görnüşleri – ütelgi laçyn, gök bähri we çal kelleli şažygył – tutmak we daşary ýurtlara çykarmak üçin nyşana

öwrülipdi. Häzirki wagtda bolsa Türkmenistanda we Özbegistanda awçylykdaky moratorý, şeýle hem Täjigistanda gözegçilik, jerimeler we dikeldiş çäreleri netijesinde bu seýrek görnüşleriň sany dikeldildi.

Şonuň bilen birlikde, ýerli derejede başga ekologiýa howplary hem bar. Meselem, syňahatçylygyň we sarp edilişiň ösmegi tebigatda zibil we galyndylaryň köpelmegine getirýär. Täjigistanyň obalarynda galyndylaryň çykarylmagy diýen ýaly guramaşdyrylmadyr. Şäherlerde ýagdaý has gowudyr, sebäbi zibil ýygnamak we daşamak boýunça taslamalar bar, ýöne gaýtadan işlemek derejesi pes. Özbegistanda bolsa — Merkezi Aziýanyň ilatly ýurdy hökmünde — zibil ýygnamak, gaýtadan işlemek we bikanun zibil meýdanlaryny azaltmak meselesi örän möhüm bolup durýar.

Çalalar we agaçlaryň kesilmegi ýerli ekologiýa problemalarynyň giň ýaýran görnüşleriniň biridir. Daglyk we çöllük tokaýlaryň esasy meýdanlary döwlet tarapyndan goralsa-da, obalarda, şäherlerde we çet sebitlerde, şol sanda çöllerde, bikanun agaç kesmek we çal ýygnamak ýagdaýlary ýüze çykýar.

Mysal üçin, Täjigistanyň Pamiriň gündogaryndaky Murçap etrabynda tereskeniň köp ýygnaľmagy çöl mertebeleriniň zaýalanmagyna alyp gelýär. Ýurtta gidroenergetikanyň ösmegine garamazdan, ilatyň we ykdysadyýetiň çalt ösmegi bilen elektrik energiýasynyň ýetmezçiligi we üpjünçilikdäki bökençlikler, esasanam sowuk gys aýlarynda, ýüze çykýar. Täjigistanyň oba ýerlerinde ýaşaýan ilat ýangyç hökmünde odun, tezek we gyrymsy ösümlikleri ulanmaga mejbur bolýar. Şol bir wagtda ilatly ýerlerde agaç kesmegiň gadagan edilmegi we tokaý ekmek çäreleri tokaýlara düşýän agramy azaltmaga kömek edýär.

Türkmenistanda saksaul — çöl tokaýlarynyň esasy sütüni hasaplanýar. Öňler, gaz üpjünçiligi bolmadyk ýerlerde ilat ony kesýärdi. Gadaganly çäreler netijesiz boldy. Emma häkimiýetler ähli ilatly ýerleriň doly gazlaşdyrylmagyny üpjün etdiler, şonuň üçin saksaulýň bikanun kesilmegi indi problema däl. Mundan başga-da, tokaýlary dikeltmek boýunça görülyän çäreleriň netijesinde tokaý meýdanlary giňeýär.

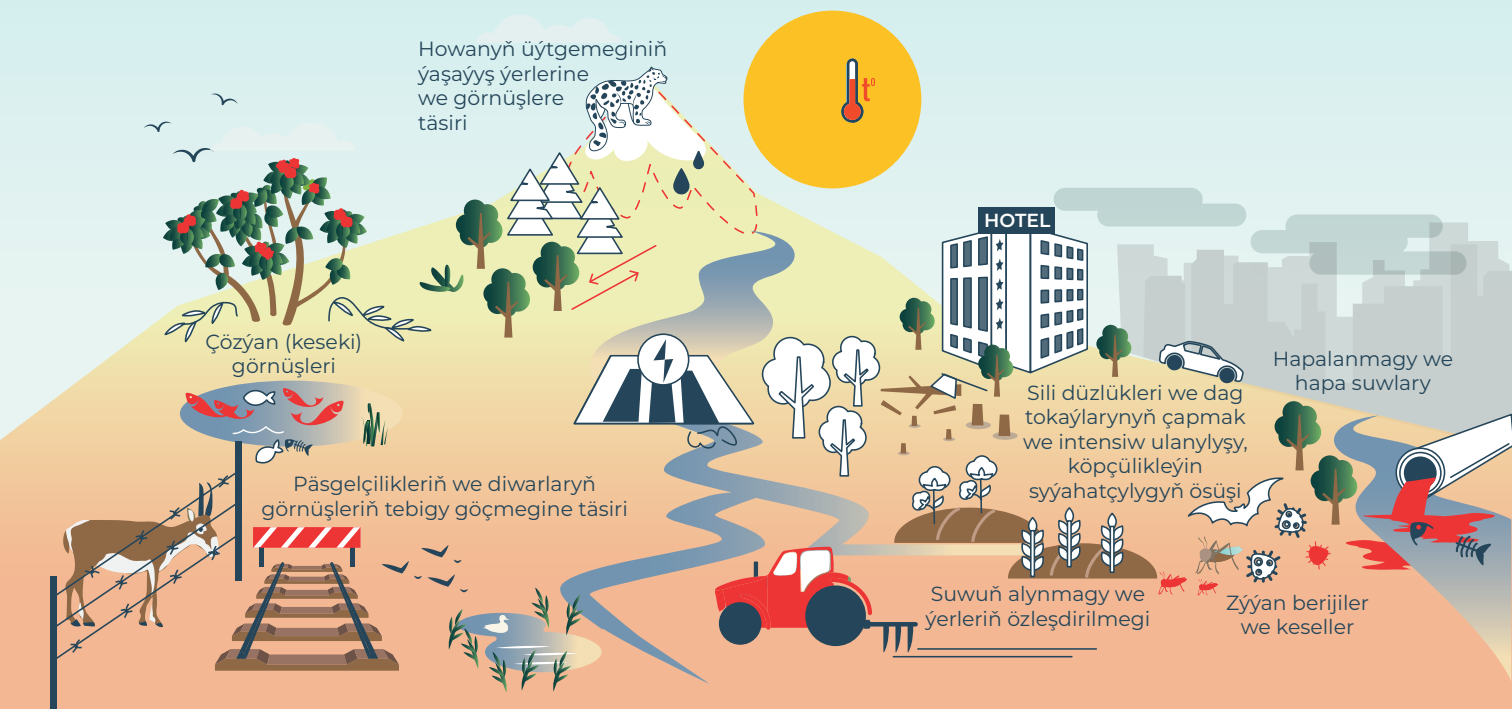
Ýabany tebigata uly zyýan tokaýlarda (tokaý hojalyklar) we milli parklarda mallaryň aša köp otarylmagy bilen ýetýär. Täjigistanyň günortasynda bir gektaryň bahasy 35 somoni (takmynan 3,5 dollar) bolan otlaklardan peýdalanmaga pes töleg, gowşak gözegçilik we otlatma kadalarynyň ýoklugy ýerleriň zaýalanmagyna, şypaly we endemik ösümlikleriň ýitip gitmegine getirýär.

Merkezi Aziýanyň günorta sebitlerinde, bazarlarda we ýollaryň ugrunda, Gyzyt kitaba girizilen seýrek ösümlikleriň satylýandygyny görmek bolýar. Şolaryň hatarynda týulpanyň (Regelegiň, Wedenskiýiň, Gissaryň, Türküstanlynyň görnüşleri), Eremurus Alberti, Oşanin sogany, Narbut iriýasy, Kurdjaşewiýa Koržinskogo we beýlekiler bar. Adamlar ferula we kardalaklary (podsnežnik) satmak üçin ýygnýarlar, ýöne olaryň bikanun ýygnalmagy we satylmagy gadagan edilendir. Täjigistanyň käbir etraplarynda rewen köp mukdarda ýygnalýandygy sebäpli onuň saklanyşyna howp abanýar. Bu howpa garşy Täjigistanyň tokaý gullugy 2017-nji ýylda kwota we lisenziýa ulgamyny girizdi. Dermanlyk ösümlikleri ýygnamagy tertibe salmak we olaryň içerki gaýtadan işlenmegini höweslendirmek maksady bilen Täjigistanyň hökümeti 2025-nji ýylda iki görnüş üçin kwotalar belledi: 80 tonna ferula şiresi, 1000 tonna ýalak kökü.

Köp halatlarda ýygnamaga gatnaşýanlaryň arasynda çagalar we ýetginjekler hem bolýar, olara jerime çärelerini ulanmak kyn. Şonuň üçin ekologiýa biliminiň we habarlylygyň ähmiýeti örän uludyr: talap näçe az we ekologiýa medeniýeti näçe ýokary bolsa, tebigy görnüşleriň ýygnalmagy we söwdasy şonça az, tebigata abanýan howplar hem şonça pes bolýar. Tebigaty goramak üçin ilat bilen düşündiriş we wagyz işleri geçirilmeli.

Görnüşlere we ekosistemlere uly göwrümlü howplar

Ýerli howplara goşmaça görnüşde has giň göwrümlü meseleler hem bar – howanyň üýtgemegi, howply howa hadysalary (yssylyk, guraklyk, suw joşgunlary), daşky gurşawyň hapalanmagy, suw serişdeleriniň azalmagy, guşlaryň we haýwanlaryň ýaşayş ýerleriniň bozulmagy, şeýle hem daşary gelip çykyşy bolan (invaziv) ösümlik we haýwan görnüşleriniň ýaýramagy ýaly. Bularyň hemmesi ýerli ekosistemalara howp döredýär.

Söwda we telekeçilik taslamalarynyň biologik howpsuzlyk çäreleri bolmazdan ösmegi, şeýle hem ilatyň habarsyzlygy daşary ýurtly görnüşleriň we oba hojalyk zyýankeşleriniň ýaýramagyna getirýär. Has köp zyýan suw ekosistemalaryna ýetýär. Käwaqt telekeçiler täze balyk ýa-da ösümlik görnüşlerini getirýärler, olar soňra giňden ýaýrap, ýerli görnüşleriň ekologik ýerini eýeleýärler. Import edilýän önümler bilen birlikde insekt-zyýankeşler hem girip bilýär.

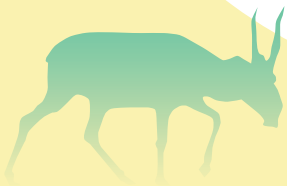
Çekirtke we beýleki oba hojalyk zyýankeşleri köplenç Owganystandan Merkezi Aziýanyň araçäğine aralaşýarlar. Owganystanyň demirgazyk sebitlerinde çekirtke hüjümleri ekinlere we azyk howpsuzlygyna uly howp döredýär. Bu ýagdaýyň sebäbi – agrohimiýa çäreleniň ýoklugy we çekirtke garşy göreş boýunça serişdeleriň ýetmezçiligi. Soňky ýyllarda goňşy ýurtlar çekirtke meselesinde hyzmatdaşlygy güýçlendirdiler: türkmen hünärmenleri Täjigistana sapar edýärler, şeýle hem Özbegistan bilen Täjigistan bilelikde sarançany gözegçilik we işlemek çärelerini alyp barýarlar.

Merkezi Aziýanyň günorta böleginde oba hojalygy umumy suw sarpynyň 90%-ini tutýar. Suw esasan ekinleriň suwarylmagy üçin ulanylýar, yöne kanallarda we meýdanlarda suw ýitgi derejesi 50%-e çenli ýetýär. Suwarylmadan soň kollektor-drenaj suwlary duzlar we dökün galyndylary bilen birlikde tebigata dolanylýar.

Beýleki hapalaýjy çeşmeler — derýalara zyňylyan lagym we önümçilik galyndylarydyr. Suw howdanlarynyň (bentler, kanallar) dolandyrylmagy hem guşlaryň we balyklaryň ýaşaýyş ýerlerine ýaramaz täsir ýetirip bilýär. Suwy tygşytlaýjy tehnologiýalaryň ornaşdyrylmagy, arassalaýjy desgalaryň gurlmagy, kanallaryň bejerilmegi we suwdan peýdalanyşyň hasaba alynmagy, şeýle hem suw gorag zolaglarynyň düzgünleriniň berjaý edilmegi — suwly görnüşleri we ekosistemalary goramakda möhüm rol oýnaýar.

Serhetleriň, ýollaryň we beýleki infrastrukturalaryň ugrunda gurlan päsgelçilikler, şeýle hem otlaklaryň we ekin meýdanlarynyň daşyndaky çitler ýa-da jarlary, bentler ýaly desgalar görnüşleriň migrasiýasyna ýaramaz täsir ýetirýär. Bu päsgelçilikler haýwanlaryň populýasiýalaryny bölýär, iýmit we suw gözlegini kynlaşdyrýar, hem-de olaryň sanynyň azalmagyna sebäp bolýar (mysal üçin, tikenli simli çitlerden geçmekde ölümler bolýar).

Syýahatçylygy çalt ösmegi derýalaryň kenarlarynyň, jülgeleriň we dag etekleriniň özleşdirilmegi bilen bilelikde milli parklara barýanlaryň sanynyň artmagyna, zibil köpelmegine we käbir görnüşleriň ýitip gitmek howpunyň ýokarlanmagyna getirýär.

3. Bikanun ýgnamak we görnüşleriň söwdasy

Merkezi Aziýada haýwanlaryň we ösümlikleriň görnüşleriniň kontrbandasy hem-de bikanun söwdasy tebigata howp salýar. Nadir we ýitip barýan haýwan hem-de ösümlik görnüşleriniň bikanun ýygnaýmagy tebigy deňagramlylygyň bozulmagyna we görnüşleriň sanynyň azalmagyna getirýär. Şeýle ýagdaý öň hem alajabars, arhar ýa-da ütülge laçyn (baloban) ýaly görnüşlerde ýüze çykypdy. Özbegistanda häkimiýetleriň maglumatlaryna görä, soňky 20 ýylyň dowamynda gümrük edaralary tarapyndan 28 804 diri janly ýa-da önüminiň bikanun getirilmegi ýa-da çykarylmagy bilen bagly jemi 248 ýagdaý hasaba alnypdyr. Şolaryň 198-si süýdemdiriji, guş we süýreniji görnüşleriň, şol sanda Gyzyt kitaba we CITES konwensiýasynyň goşundylaryna girizilen 27 görnüşli bikanun söwdasyna deňişli bolupdyr. Özbegistandan Gazagystana bikanun ýol bilen çykarylýan görnüşleriň arasynda Orta Aziýa tarysy, saýgak hem-de falcon-baloban bar.

Onlaýn söwdanyň ösmegi we sosial ulgamlaryň giňden ulanylmagy netijesinde ýabany haýwanlaryň we ösümlikleriň söwdasy has elýeterli we gizlin häsiýete eýe boldy. Nadir we ekzotiki guşlaryň, süýrenijileriň we süýdemdirijileriň satylyandygy baradaky bildirişler internet bazarlarynda we habarlaşma programmalarynda peýda bolýar. Özbegistana bikanun ýol bilen hemelýonlar, krokodillar, pitonlar, boa ular hem-de iri ýabany pişikler getirilýär.

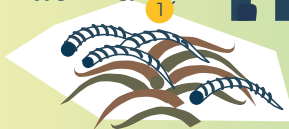
Täjigistan we Türkmenistandan görnüşleriň kontrbandasy barada doly maglumat az. Ýerli derejede floranyň we faunanyň bikanun ýygnaýmagyna tebigaty goramak hem-de tokaý hojalygy edaralary gözegçilik edýärler. Mysal üçin, Täjigistanyň günortasyndaky Hamadoni etrabynda, Owganystan serhediniň golaýynda, 2025-nji ýylyň ilkinji dokuz aýynda ýaşajyjlara we telekeçilere jemi 100 töweregi jerime berlipdir, şolaryň arasynda 20-si ösümlüklere, 10-sy

Kontrabanda we görnüşleriniň bikanun sebitleýin söwdasy howp hökümünde

Seýrek we Gyzyt kitaba girýän haýwan we ösümlik görnüşleriniň bikanun ýygnaýmagy we serhetleriň üsti bilen geçirilmegi

Haýwanlaryň atylmagy, şahlar ýygnaýmagy

Serhetiň üsti bilen geçirilmegi

Başga ýurtlara iberilmek

3

2

1

Görnüşleriň kontrabandasy we bikanun halkara söwdasy howp hökmünde

Halkara portlaryň üsti bilen geçirilmek

Internet arkaly
satyn almak we
sargyt etmek

haýwanlara we 10-sy balykçylyk bilen bagly düzgün bozmalara degişli bolupdyr.

Ýitip barýan ýabany haýwanlaryň we ösümlikleriň görnüşleriniň halkara söwdasy baradaky konwensiýa – SITES (CITES) 1973-nji ýylda gol çekilip, 1975-nji ýylda güýje girdi. Konwensiýanyň maksady – halkara söwdanyň ýabany haýwanlaryň we ösümlikleriň diri galmagyna howp salmazlygyny üpjün etmekdir. Konwensiýanyň düzgünlerini berjaý etmek oňa gol çeken ähli döwletler üçin hökmanydyr. Merkezi Aziýanyň günorta ýurtlary hem bu konwensiýanyň taraplary bolup durýarlar: Özbegistan 1997-nji ýyldan, Täjigistan 2015-nji ýyldan, Türkmenistan bolsa 2024-nji ýyldan bäri onuň agzasydyr. 2023–2025-nji ýyllarda Merkezi Aziýa

ýurtlary 2030–2050 ýyllar üçin biologik köpdürlüligi goramak baradaky milli maksatlaryny we strategiýalaryny täzeden seredip, olara CITES boýunça çäreleri girizdiler.

CITES konwensiýasy diňe diri görnüşleriň halkara söwdasynyň däl-de, eýsem olaryň bölekleriniň we önümleriniň (haýwanlardan we ösümlüklerden taýýarlanan önümler) söwdasyny hem düzgünleşdirýär. Bikanun ýygnamak, aw etmek, söwda we eksporty önüni almak işlerine ekologiýa edaralary (rugsatnamalar berýär), alymlar we ylmymlar akademiýalary (ylmy esas we maglumat berýär), gümrük we serhet gulluklary (serhet gözegçiligi), Içeri işler ministrligi (derňew işleri), jemgyýetçilik guramalary we metbugat gatnaşýarlar.

Görnüşleri goramak we SITES konwensiýasyny ýerine ýetirmek üçin çäreler we çemeleşmeleri

Ekologik gözegçilik,
barlaglar we polisiýa

Ösümlük we haýwan dünýäsi boýunça
kanunlar, aw düzgünleri we kwotalary,
rugsatnamalar, biodürlülük boýunça
milli strategiýalar

Gyzyl kitap

SITES-i amala aşyrmak
boýunça milli ygtyýarlyk

SITES-iň ylmy meseleleri
boýunça milli ygtyýarlyk

CITES konwensiýasynyň mehanizmi şundan ybaratdyr: belli görnüşleriň halkara söwdasy ýörite gözegçilik çäreleri arkaly düzgünleşdirilýär. Konwensiýanyň täsir edýän görnüşleriniň ähli importy, eksporty, re-eksporty we introduksiýasy diňe rugsatnamaly ulgam arkaly amala aşyrylyp bilner. Her bir Konwensiýa tarap döwleti bir ýa-da birnäçe administratiw edarany (rugsatnamaly ulgamy dolandymaga jogapkär) we bir ýa-da birnäçe ylmy edarany (söwdanyň görnüşlere edýän täsirini bahalandyryan) bellige almaga borçludur.

Ekologiýa düzgünleriniň bozulmagyna hem-de tebigat bilen bagly jenaýatlara garşy göreşmek üçin esasan adaty usullar – tebigaty goramak edaralarynyň barlaglary we reýdleri ulanylýar. Gümrük we serhet gulluklary hem bikanun söwda we kontrabanda ýagdaýlaryna garşy göreşmekde möhüm orny eýeleýär. Olaryň CITES mehanizmleri baradaky bilimleri we görnüşleriň maglumat bazalaryna, şeýle hem Gyzyl kitaplara elýeterliligi jenaýatlary ýüze çykarmaga ýardam berýär.

Kontrabandany anyklamakda gulluk itleri uly rol oýnaýarlar. Täze tehnologiýalar bolsa DNK we barmak yzy analizini, infra-gyrmazy şekillendiriş, dronlar we hemra arkaly gözegçiligi öz içine alýar. CITES-den başga-da, ýurtlaryň Gyzyl kitabyndaky görnüşler döwlet tarapyndan goralýar. Gyzyl kitap tebigaty goramakda we tebigy serişdeleri durnukly ulanmakda Merkezi Aziýa ýurtlary üçin möhüm guraldyr. Görnüşler birnäçe kategoriýalara bölünýär: ýitip gidenler (EX), tebigatda ýitip gidenler (EW), kritiki howp astyndakylar (CR), howp astyndakylar (EN), duýgur (ýöne heniz howpda däl) görnüşler (VU). Kanunlary we düzgünleri bozmak, bikanun ýygnamak, aw etmek ýa-da Gyzyl kitaba girizilen görnüşleri tutmak üçin jerimeler we käbir ýagdaýlarda jenaýat jogapkärçiligi girizilýär.

SITES näme?

Ýitip baryan ýabany ösümlik we haýwan görnüşleriniň halkara söwdasy barada konwensiýa

Maksady —

halkara söwdanyň ýabany
haýwanlaryň we ösümlikleriň
ýaşamagyna howp
döretmezligini kepillendirmek

Gol çekilen senesi:

**3-nji mart
1973-nji ýyl**

Goşulan:
185 ýurt

40 000-den

gowrak haýwan we
ösümlik görnüşleri
üçin dürli derejede
gorag hödürleýär

CITES COP20
SAMARKAND 2025
UZBEKISTAN

2025-nji ýylyň 24-nji noýabryndan
5-nji dekabry aralygynda Samarkandda
SITES konwensiýasynyň taraplar
konferensiýasynyň 20-nji mejlisi
(COP20) geçiriler

50 ýyl mundan ozal — 1975-nji ýylyň iýul aýynda — Ýabany haýwanat we ösümlük görnüşleriniň halkara söwdasy baradaky konwensiýa (CITES) güýje girdi.

CITES Konwensiýasynyň Goşundylarynda haýwanlaryň we ösümlikleriň sanawy, şeýle hem halkara söwdasyna deňişli gözegçilik çäreleri görkezilýär. Bu çäreler görnüşleriň ýok bolmak howpuna görä tapawutlanýar. CITES-iň I Goşundy ýok bolmak howpy astyndaky haýwan we ösümlük görnüşlerini öz içine alýar. Bu görnüşleriň täjirçilik söwdasyna gadaganlyk girizilýär, diňe CITES Sekretariaty tarapyndan bellige alnan pitomniklerde köpeldilýän görnüşleriň nesilleriniň (ikinci nesil) eksportyna rugsat berilýär. Şeýle görnüşleri import ýa-da eksport etmek üçin CITES eksport we import rugsatnamalarynyň ikisini hem almak zerurdyr. CITES-iň

II Goşundy häzirki wagtda ýok bolmak howpy astynda bolmadyk, emma gözegçilik edilmedik ýagdaýynda howp astyna düşüp biljek görnüşleri öz içine alýar. Bu görnüşleriň eksporty üçin CITES eksport rugsatnamasy talap edilýär. CITES-iň III Goşundy islendik gatnaşygy döwletiň çäginde aýratyn goraga alynýan görnüşleri öz içine alýar we olaryň halkara derejesinde goralmagy üçin beýleki döwletleriň hyzmatdaşlygyny talap edýär. Bu görnüşleriň eksporty üçin gelip çykyş şahadatnamasy zerurdyr. Konwensiýanyň resmi internet sahypasynda görnüşleriň sanawlary, import–eksport maglumatlary ýerleşdirilýär hem-de bikanun söwda bilen bagly meseleler boýunça maglumat berilýär. 2025-nji ýylda Özbegistan CITES Konwensiýasynyň 20-nji Taraplaryň maslahatyna (Conference of the Parties – CoP-20) meýletin kabul edýän ýurt bolup çykyş edýär.

Ýurtlar boýunça gysga maglumat

Täjigistanda ekologik gözegçilik we CITES Konwensiýasynyň ýerine ýetirilişi üçin jogapkär edara – Täjigistan Respublikasynyň Hökümetiniň garamagyndaky Daşky gurşawy goramak komitetidir (administratiw edara). Ylmy edara hökmünde Biodürlüligi we biogüvenligi goramak boýunça milli merkez çykyş edýär. 2025-nji ýylyň tomsunda Täjigistanda Gyzyl kitabyň 3-nji neşiri çykaryldy. Oňa 304 görnüş ösümlik we 242 görnüş haýwan girizildi.

Täjigistanda tebigaty goramak, haýwanat we ösümlik dünýäsinden peýdalanmak, tokaýlary we otlaklary dikeltmek bilen baglanyşykly birnäçe kanun we döwlet maksatnamalary kabul edilendir:

- ✓ Täjigistan Respublikasynyň “Daşky gurşawy goramak hakyndaky” Kanuny (21.07.2011, üýtgeşmeler 2014–2024);
- ✓ Täjigistanyň Tokaý kodeksi (02.08.2011);
- ✓ “Ösümlik dünýäsini goramak we ulanmak hakynda” Kanun (30.07.2007);
- ✓ “Haýwanat dünýäsi hakynda” Kanun (05.01.2008, üýtgeşmeler 2022 we 2025);
- ✓ “Ilatyň ekologik bilimi hakynda” Kanun (29.12.2010);
- ✓ “Ekilýän ösümlikleriň genetiki çeşmelerini ýygnamak, goramak we ulanmak hakynda” Kanun (13.06.2012);
- ✓ “Aryçylyk hakynda” Kanun (15.02.2012);
- ✓ “Biologik önümçilik we hojalyk hakynda” Kanun (04.04.2019);
- ✓ “Awçylyk we aw hojalygy hakynda” Kanun (04.06.2014);
- ✓ “Biologik howpsuzlyk we gorag hakynda” Kanun (29.01.2021);
- ✓ “Genetiki çeşmeler hakynda” Kanun (18.03.2022);
- ✓ “Balykçylyk, balyk goragy we balykçylyk hojalygy hakynda” Kanun (19.07.2022);
- ✓ “Täjigistanyň Gyzyl kitaby hakyndaky Düzgünnama” (02.08.2010);
- ✓ “Täjigistanyň 2030-njy ýyla çenli ösüşiň milli strategiýasy”;
- ✓ “Täjigistanyň ýaşyl ykdysadyýet boýunça 2023–2037-nji ýyllar üçin milli strategiýasy”;
- ✓ “Alajabars goramak boýunça döwlet maksatnamasy” (2024–2028);
- ✓ “Ýurdumyzyň 2040-njy ýyla çenli ýaşyl landşafty ösdürmek maksatnamasy”;

- ✓ “Ekologik terbiýe we jemgyýetçilik habarlylygy ýokarlandyrmak boýunça döwlet maksatnamasy” (2021–2025).

Ekologik bozulmalar ýüze çykanda “gyzgyn telefon”:
+992 77 716 22 75.

Türkmenistanda ekologik gözegçiligi Daşky gurşawy goramak ministrligi amala aşyrýar. Ýurt ýakynda CITES Konwensiýasyna goşuldy we häzirki wagtda rugsatnamalar, hasabatlylyk hem-de utgaşdyrma ulgamyny ýola goýmak boýunça işler alnyp barylýar. Türkmenistanyň Gyzyl kitabyň 4-nji täzelenen neşiri 2024-nji ýylda neşir edilip, oňa 121 görnüş ösümlik we 145 görnüş haýwan girizildi.

Tebigaty goramak we haýwanat-ösümlik dünýäsiniň peýdalanylyşy boýunça esasy kanunçylyk resminamalary:

- ✓ “Tebigaty goramak hakynda” Kanun (01.03.2014);
- ✓ “Haýwanat dünýäsi we onuň rejeli peýdalanylyşy hakynda” Kanun (12.06.1997);
- ✓ “Ekilýän ösümlikleriň genetiki çeşmelerini ýygnamak we ulanmak hakynda” Kanun (04.02.2017);
- ✓ “Awçylyk we aw baýlyklaryny goramak hakynda” Kanun (18.12.2021) – (2018-nji ýyldan bäri awçylyk wagtlaýyn togtadylan);
- ✓ “Türkmenistanyň Gyzyl kitaby hakyndaky Düzgünnama” (25.03.1997);
- ✓ “Biodürlüligi goramak boýunça milli strategiýa” (2018–2023). 2024-nji ýylda ministrlik awçylyk düzgünleriniň täze görnüşini tassyklady. Bu düzgünlerde aw möwsümleri, ýerleri, usullary we möçberleri kesgitlenýär. Aw hukugy diňe Türkmenistanyň Awuçylar we Balykçylar jemgyýetiniň agzalaryna, degişli rugsatnama esasynda, ýa-da tölegli, bir gezeklik rugsatnama alan şahslara berilýär.

Türkmenistanda Milli tokaý maksatnamasy çäginde giň möçberli ýaşyl meýdan işleri alnyp barylýar. 1998–2024 ýyllar aralygynda 227 müň gektar ýer ýaşylandyrylyp, 162 million düýp nahal oturdyldy.

Ekologik düzgünleriň bozulmagy ýagdaýynda “gyzgyn telefonlar”: Daşky gurşawy goramak ministrligi – 447485, Türkmenistanyň Tebigaty goramak jemgyýeti – 931727.

Özbekistanda ekologik gözegçiligi Ekologiýa, daşky gurşawy goramak we howanyň üýtgemegi ministrligi amala aşyrýar; ol hem CITES boýunça administratiw edaradyr. Täze CITES ylmy organa Ylymlar akademiýasynyň Zoologiýa we Botanika institutlary wekilçilik edýär, olar ylmy taraplar boýunça teklipleri berýär. Gyzyt kitabyň täze neşiri 2025-nji ýylyň ahyrynda çykarylmagy meýilleşdirilýär. Öňki neşir (2019) 314 görnüş ösümlik we 209 görnüş haýwan öz içine alýardy.

Özbekistan daşky gurşawy goramak, şol sanda ösümlik we haýwanat dünýäsini ulanmak, dikeltmek we goramak boýunça kanunlary, strategiýalary we maksatnamalary kabul etdi:

- ✓ “Tebigaty goramak hakynda” Kanun (09.12.1992);
- ✓ “Haýwanat dünýäsi hakynda” Kanun (26.12.1997);
- ✓ “Awçylyk we aw hojalygy hakynda” Kanun (19.05.2020);
- ✓ “Ösümlikleri goramak hakynda” Kanun (09.11.2023);
- ✓ Ministrler Kabinetiniň Karary (05.11.2024) – ýabany haýwanlaryň öý şertlerinde saklanmagyna gadaganlyk girizýär;
- ✓ Ministrler Kabinetiniň Karary (12.09.2024) – derýalarda gurluşyk materiallaryny çykarmak boýunça moratoriý kesgitleýär;
- ✓ Prezidentiň Karary (17.01.2024) – suw howdanlarynda gurluşyk materiallaryny çykarmagy tertipleşdirýär;
- ✓ Ministrler Kabinetiniň Karary (20.10.2014) – biologik serişdeleri ulanmak düzgünlerini tertipleşdirýär;
- ✓ “Haýwanat dünýäsi boýunça biotehniki çäreleri geçirmegiň tertibi hakyndaky Düzgünnama” (22.01.2025);
- ✓ “Özbekistanyň Gyzyt kitaby hakyndaky Düzgünnama” (19.12.2018).

Ministrlikde “1157” belgili durnukly “gyzgyn telefon” we resmi Telegram kanaly (t.me/ecogovuz_bot) hereket edýär. Şeýle hem “Ekonazorat” atly mobil goşundy ekologiýa düzgünleriniň ýerine ýetirilmegine kömek edýär.

Özbekistanda şeýle hem “Ýaşyl gümrük” portaly (yashiltamojnya.uz) işläp düzülipdir. Ol haýwanlaryň we ösümlikleriň görnüşlerini tiz tanamaga, rugsatnamalary barlamaga mümkinçilik berýär. Portal “Merkezi Aziýada ýabany tebigata garşy jenaýatçylyklar bilen göreşmek” taslamasynyň çäginde döredilipdir we we Ylymlar akademiýasynyň Zoologiýa institutynyň we Ekologiýa ministrliginiň gatnaşmagynda Ekomaktab Ekologiýa Resurs Merkezi tarapyndan durmuşa geçirilýär.

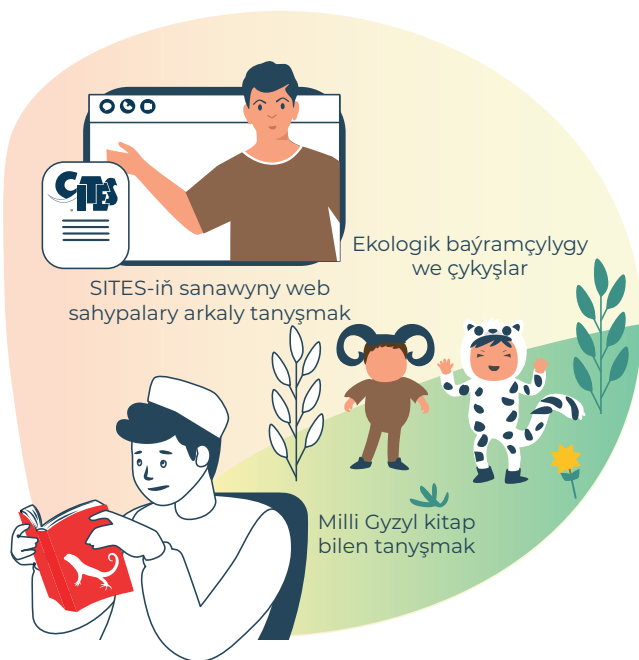
Tebigat goraghanalarynyň we milli seýilgähleriň ylmy bölümleri, şeýle hem jemgyýetçilik daşky gurşaw guramalary goralýan tebigy ýerleriň golaýynda ýaşayan ilat we ýaşlar üçin daşky gurşaw boýunça bilim işlerini yzygiderli alyp barýarlar. Guşlary synlaýan meýletinçiler Birds.uz saýtynda suratlary we maglumatlary paýlaşýarlar. Ekologik blogçylar we žurnalistler makalalar çap edýärler. Ekologiýa çäreleriniň dowamynda gatnaşýanlar diňe diňleýän däl, eýsem agaç ekmek, zibil arassalamak, konfiskirlenen Orta Aziýa pyşbagalaryny tebigata goýbermek ýaly işlerde hem gatnaşýarlar.

4. Çözgütler we teklipler

Daşky gurşawy goramak, ýerli jemgyýetleriň gatnaşmagyny we gatnaşmagyny, şol sanda daşky gurşaw başlangyçlaryna gatnaşmagy, jogapkärli sarp etmegi we daşky gurşawyň habardarlygyny ýokarlandyrmagy talap edýär. Raýatlar galyndylary sortlamak, suw sarp edilişini azaltmak, arassalaýyş günlerine we arassalaýyş işlerine gatnaşmak, ekologiýa taýdan arassa önümleri saýlamak we daşky gurşaw hereketlerine, kampaniýalaryna we dynç alyş günlerine gatnaşmak arkaly daşky gurşawy goramakda esasy goşant goşup bilerler.

Täjigistanyň başlangyjy bilen Marhur günü (24 maý) halkara derejesinde belenilýär. Türkmenistanda Ahalteke bedewiniň günü (aprel) we Türkmen garpyzynyň günü (awgust) belenilýär. Özbegistanda Bütindünýä daşky gurşawy goramak günü (5 iýun) giň gerimde belenilýär, «Ýaşyl mekana» atly uly ekologiýa çäreleri geçirilýär.

Ilatyň tebigaty goramaga gatnaşmagy

Raýatlar tebigaty goramaga nähili gatnaşyp biler?

Egzotik haýwan, ösümlik görnüşlerini we olardan ýasalyan önümleri sargyt etmeýän we satyn almamaýan

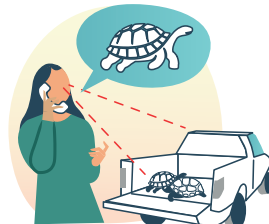
Tebigy çeşmeleri ulanmak üçin ekologiýa döwlet edaralarynda rugsat soramak

Ösümlikleri ýygnamak we aw düzgünlerini, kwotalary we möhletleri berjaý etmeli

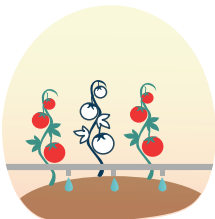
Daşky gurşawyň bozulmalary niýetleri ýüze çykan halatynda raýatlary tankytlamak

Bikanun ýygnamak, geçirilmek we görnüşleriň söwdasyny ýüze çykarmakda döwlet edaralaryna habar bermek

Hapalamaldäl

Suw çeşmelerini goramaly

Tebigatda ot ýakmaýan

Öri meýdanlary tygşytly ulanmak malyň köp bakylmagynyň önüni almak

Agaçlary ekmek

Açyk meýdanda ýangynyň önüni almak, hapalanmakdan, suw çeşmelerini tygşytlamakdan we agaç ekmek her bir raýatyň alyp biljek ýönekeý we möhüm ädimleri. Bikanun ýygnamak, daşamak we söwdany ministrlikleriň gyzgyn telefonlary we sosial media arkaly döwlet edaralaryna habar berip bilersiňiz. Gyzgyn telefona jaň etmek üçin habarlaşmak üçin maglumatlary, düzgüniň bozulan ýerini, suratlary ýa-da wideolary bermegiňizi haýyş edýäris. Daşky gurşawyň bozulmalaryny ýüze çykarýan we habar berýän raýatlar ekologiýa taýdan jogapkärçilikli özüni alyp barşyny we düzgünleriň we kanunlaryň berjaý edilmegine kömek edip biler.

Awçylyk etmek üçin ýörite rugsatnama almak we aw möwsümlerine laýyk hereket etmek zerurdyr. Täjigistanda we Özbegistanda awçylyk diňe rugsat edilen zolaklarda we görnüşlerde amala aşyrylýar. Howp astyndaky görnüşlere aw gadagandyr.

Her ýyl aw we ösümlik ýygnamak möwsümleri baradaky maglumatlar ygtyýarly edaralar tarapyndan çap edilýär. Otlaklary rejeli ulanmak – ýabany görnüşleriň ýaşaýyş ýerlerini goramagyň möhüm bölegidir.

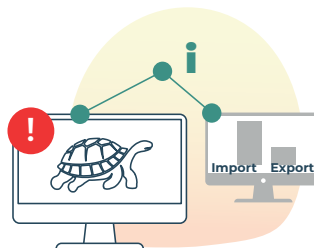
Döwlet tebigaty goramak çärelerini nähili güýçlendirip biler?

Serhet gulluklarynyň we gümrük işgärleriniň kontrabandany ýüze çykarmak we görnüşleriň söwdasyny amala aşyrmak boýunça SITES konwensiýasyny ýerine ýetirmek üçin okuw kurslary

Howa meňziliinde maglumat kampaniýasy

Gümrük, serhet goragy we ekologiýa edaralarynyň arasynda maglumat alyş-çalşyny ösdürmek

SITES konwensiýasynyň maslahatlaryna we işine gatnaşmak

Jezalar we jerimeler

Ýitip barýn görnüşler barada maglumat materiallary

Galyndalary ýygnamak we gaýtadan işlemek üçin şertleri

Tebigaty goramak boýunça çäreleri we konwensiýalary ýerine ýetirmekte

Döwlet edaralary kanunlary, kadalary we düzgünleri ýerine ýetirmek, görnüşleri goramak we dikeltmek üçin çäreleri maliýeleşdirmek, daşky gurşaw medeniýeti we habarlylygy ýokarlandyrmak arkaly tebigaty goraýar.

Specifik ýörite çäreler baglaryna we tebigat goraghanalaryna goldaw, arassa tehnologiýalaryň ösmegine ýardam bermek, biodürlülige gözegçilik we brakonýerlere (bikanun awçylara) garşy reýdleri öz içine alýar. Aeroportlarda we demir ýol menzillerinde seýrek ösümlikleriň we haýwanlaryň görnüşleriniň suratlary we jerimeler baradaky maglumatlar aňsalara raýatlara habarlylygy ýokarlandyrmaga we düzgün bozulmalardan gaça durmaga kömek eder.

Umumy teklipler:

- ✓ CITES konwensiýanyň sebit maksatnamalary bilen hyzmatdaşlykda ösümlik we haýwan görnüşleriniň bikanun ýygnaýmagyny we bikanun ýygnaýmagyny azaltmak we önüni almak üçin häkimiýetleriň mümkinçiliklerini ýokarlandyrmak;
- ✓ Orhus merkezlerine ösümlik we haýwanat dünýäsi baradaky bilimleri ýaýratmak ugrundaky tagallalarynda goldaw beriş we beýleki guramalary we raýat jemgyýeti aktiwistlerini adamlaryň ösümlik we haýwanat dünýäsine edýän ýaramaz täsirini azaltmak üçin çäreleri görmäge höweslendiriş;
- ✓ Sebitleýin (OSCE akademiýasy, Ýaşyl uniwersitet) onlaýn platformalary (CITES Wirtual Akademiýasy, onlaýn kurslar) arkaly ilatyň we ýaşlaryň arasynda daşky gurşawy goramak we habarlylygy ýokarlandyrmak.

Döwlet edaralary üçin maslahatlar:

- ✓ Biodürlüligi gözegçilikde saklamak üçin innowasion tehnologiýalary girizmek we ulanmak;
- ✓ Brakonýerlik(bikanun awçylar) bilen göreşmek üçin patrullary güýçlendirmek;
- ✓ Goraghanalarda we milli parklarda mal ýatymyna gadaganlyk girizmek;
- ✓ Ekosyýahatçylygy ösdürmek, jemgyýetleriň gatnaşmagyndaky mikro-goraghanalary döretmek;
- ✓ Botanika, zoologiýa we ekologiýa ugrundan täze hünärmenleri taýýarlamak.

Ýerli jemgyýetler we raýat jemgyýeti guramasy üçin maslahatlar:

- ✓ Gün energiýasyna esaslanýan arzan ýylylyk saranlary we guradyjy enjamlar ornaşdyrmak;
- ✓ Tebigy gazy we energiýa tygşytlajy enjamlary giňden ulanmak;
- ✓ Agrotokoý hojalygy ösdürmek.

Tebigy baýlyklary dolandyrmak we gorap saklamak üçin öz içine alyjy çemeleşmek üçin zerurdyr:

- ✓ Zenan toparlary, kiçi kärhanalar we goňşy jemgyýetler bilen ýerli agaç nahallaryny oturtmak we köpçülik ýerlerini we plastik galyndylaryň suw ýollaryny arassalamak üçin iş guraň;
- ✓ Lukmançylyk, bezeg we peýdaly ösümlikleriň ýygnaýmagy boýunça zenanlara maglumat beriş çärelerini geçirmek.

Maglumat çeşmelerine salgylanmalar

Ekologiya ministrlikleriniň resmi web sahypalary

Täjigistanyň Daşky gurşawy goramak komiteti → <http://tajnature.tj>

Täjigistan Respublikasynyň Prezidentiniň ýanyndaky Statistika agentligi → <http://tajnature.tj>

Ýyllyk statistiki ýygyny “Daşky gurşawy goramak” → <https://www.stat.tj/wp-content/uploads/2024/09/machmuai-hifzi-muhiti-zist-2024.pdf>

Türkmenistanyň Tebigaty goramak ministrligi → <http://natureprotection.gov.tm>

Özbekistanyň Ekologiya, daşky gurşawy goramak we howanyň üýtgemegi ministrligi → <https://gov.uz/en/eco>

Özbekistanda rugsatnamalary almak → <https://gov.uz/ru/advice/591/document/2305>, <https://gov.uz/ru/advice/591/document/410>, <https://gov.uz/ru/advice/NaN/document/2533>

Halkara çeşmeler

Uly landşaftlary goramak merkezi (2023). Türkmenistanyň ýabany tebigaty we goralan ýerleri boýunça baha beriş. Rözen T., Amanow A., Karrýewa Ş. we beýlekiler → <https://largelandscapes.org/wp-content/uploads/Assessment-of-Wildlife-and-Protected-Areas-of-Turkmenistan-2023.pdf>

Welch G, Stoev P (Eds.) (2019) A report of RSPB-supported scientific research at Koytendag State Nature Reserve, East Turkmenistan. Pensoft Publishers → https://sic-icsd.com.tm/uploads/149_Welch%20and%20Stoev_2019_Koytendag_EN.pdf

Biologik köpdürlülük baradaky Konwensiýa we umumy maksatlar → <https://www.cbd.int/gbf>

Täjigistan Respublikasynyň biodürlüligi saklamak we rejeli ulanmak boýunça milli strategiýasy we hereket meýilnamasy (2003) → <https://www.cbd.int/doc/world/tj/tj-nbsap-01-p01-ru.pdf>

ÝHHG (2014). Gündogar Ýewropada CITES obýektlerine gözegçilik → <https://www.osce.org/files/f/documents/5/e/338941.pdf>

Migrirleýän görnüşler baradaky Konwensiýa (CMS) (2019). Merkezi Aziýanyň süýdemdirijileri boýunça başlangyç üçin serhetara “gyzgyly nokatlaryň” kartasy. Red. Stefan Mişel. → https://www.cms.int/sites/default/files/document/cms_cami2_inf.3_mapping-transboundary-hotspots-for-cami_e.pdf

Gowşaklykdaky möhüm ekosistemalary goramak boýunça hyzmatdaşlyk gaznasy (CEPF). (2017). Merkezi Aziýanyň dag ekosistemalary üçin häsiýetnama we maýa goýum strategiýasy. → <https://www.cepf.net/our-work/biodiversity-hotspots/mountains-central-asia>

Ýewropa Bileleşigi (2019). “Peleneden-de köpräk”: Aziýada biodürlüligi goramak boýunça strategik çemeleşmäniň düşündiriş haty — Merkezi Aziýa bölümi. → <https://op.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/ba5fe255-93cf-11e9-9369-01aa75ed71a1>

GIZ “Green Central Asia” → <https://www.greencentralasia.org>

GIZ “Integrative and Climate-sensitive Land Use in Central Asia” → <https://www.landuse-ca.org>

IUCN Regional Dialogue on Transboundary Conservation in Central Asia, 28–30 November 2023, Tashkent

“Towards a shared vision for biodiversity conservation in Central Asia” → <https://iucn.org/press-release/202311/towards-shared-vision-biodiversity-conservation-central-asia>

TRAFFIC (2024). Merkezi Aziýanyň dört ýurdunda ýabany haýwanlardan peýdalanmak we söwda bilen baglanyşykly kanunçylyk boýunça syn. Tokubek uulu B., Kurmanow S., Turdubekow U. → https://www.traffic.org/site/assets/files/23053/en_legal_analysis_traffic_central-asia.pdf

Zoï Ekologik Toru (2024). Merkezi Aziýada biodürlüligiň ýitirilmeginiň esasy faktorlary we goragy maliýeleşdirmek. → <https://zoinet.org/product/ca-biodiv-financing>

Onlayn gurallar we kartalar

CMS – Merkezi Aziýanyň süýdemdirijileri boýunça başlangyç (CAMI) (2019). Merkezi Aziýanyň süýdemdirijileriniň migrasiýa we simli infrastruktura atlasy. → https://www.cms.int/cami/sites/default/files/document/cms_cami2_inf.4_cami-migration-and-infrastructure-atlas_e.pdf

CITES: görnüşleriň söwdasy boýunça maglumatlar bazasy → <https://trade.cites.org>

CITES: görnüşleriň barlag sanawy → <https://checklist.cites.org/#/en>

«Ýaşyl Gümruk» portaly, Özbegistan → <https://yashiltamojnya.uz>

Köpçülikleýin habar beriş serişdelerindäki makalalar

→ <https://www.nationalgeographic.com/animals/article/wildlife-forensics-animal-trade-smuggling-poaching>

→ <https://cites.org/eng/news/sg/cites-50-anniversary-since-entry-into-force-reflections-sg-higuero>

→ <https://uz.sputniknews.ru/20230501/uzbekistan-oxrana-ryedkiy-rastyeniye-34511531.html>

→ <https://old.ekolog.uz/?p=3474>

→ <https://centralasia.news/29433-turkmenistan-oficialno-prisoedinilsja-k-cites.html>

→ <https://www.un.org/ru/chronicle/article/22214>

→ <https://asiaplustj.info/ru/news/tajikistan/society/20240505/kakie-rasteniya-nelzya-srivat-v-tadzhikistane-i-kakovi-posledstviya-dlya-narushitelei>

→ <https://podrobno.uz/cat/obchestvo/dremuchaya-traditsiya-kogda-na-stolichnom-rynke-zhivotnykh-yangiabad-perestanut-ubivat-krasnoknizhny>

→ <https://zamin.uz/ru/obshchestvo/152534-na-rynke-kuylyuk-byla-raskryta-nezakonnaya-torgovlya-zmeyami.html>

→ <https://tj.sputniknews.ru/20221025/zhiteli-sogd-prodazha-zmey-1052421148.html>

→ <https://www.asiaplustj.info/news/tajikistan/society/20170831/krasnaya-kniga-tadzhikistana-prodolzhaet-popolnyatsya-novimi-ischezayutshimi-vidami>

→ <https://rus.ozodi.org/a/28375278.html>

→ <https://old.asiaplustj.info/ru/news/tajikistan/economic/20240811/sem-rastenii-tadzhikistana-na-kotorih-mozhno-prilichno-zarabotat>

→ <https://asiaplustj.info/ru/news/life/food/20220313/12-dikih-trav-tadzhikistana-bogatih-vitaminami>

→ <https://www.gazeta.uz/ru/2025/08/12/wildlife-trade>

→ <https://gov.uz/ru/advice/NaN/document/2533>

→ <https://www.fao.org/newsroom/story/healing-hands-and-healing-plants-of-tajikistan/ru#>

→ https://gov.uz/ru/eco/activity_page/bioxilma-xillik

→ <https://www.gazeta.uz/ru/2024/07/29/hunting>

→ <https://www.gazeta.uz/ru/2024/07/15/hyaena>

→ <https://asiaplustj.info/news/tajikistan/society/20250404/tadzhikistan-hochet-stat-liderom-ekoturizma-k-2030-godu-chto-strana-mozhet-pokazat>

→ <https://turkmenistan.gov.tm/ru/post/59654/zakon-turkmenistana-ob-ohote-i-ohrane-ohotnichih-bogatstv>

→ <https://turkmenistan.gov.tm/ru/post/71041/ohotniche-rybolovnoe-hozyajstvo-sovremennogo-tipa>

